

179166

İSLÂM AHLÂKİ VE SEVGİ

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	179166
Tas. No:	207.92 KUT.D

ERÜ

İslâm Ahlâkı ve Sevgi

2006 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri

Yayın No: 382

Sempozyumlar ve Paneller Serisi: 40

© Bütün Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir

1. Baskı, Kasım 2007, Ankara, 1.000 adet

ISBN 978-975-389-506-4

07.06.Y.0005.382

Redaksiyon : Dr. Mehmet BULUT

Kapak ve İç Tasarım: TN İletişim

Uygulama: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Kurulu'nun
13.02.2007/5-2 sayılı kararıyla uygun görülmüş ve
Mütevelli Heyeti'nin 02.05.2007/1237-21/d
sayılı kararıyla basılmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin dizgi,
fotomekanik, ofset ve cilt tesislerinde hazırlanıp basılmıştır.

TÜRKİYE DIYANET VAKFI

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

OSTİM Örnek Sanayi Sitesi

1. Cadde 358. Sokak No: 11 06370 Yenimahalle / Ankara

Tel: 0312. 354 91 31 (pbx) Faks: 354 91 32

e-posta: tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr

İslâm'da Haber Konsepti ve İletişim Ahlâkı

Doç. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR*

I.

İnsanlık tarihini dönemlere ayıran kimi medeniyet tarihçileri, ondokuzuncu asrı “Sanayi Çağı”, yirminci asrı ise “Bilgi Çağı” olarak nitelemişlerdir. Bilgi Çağını “Bilgi Çağı” yapan, haberleşme ve iletişim araçlarının yaygınlaşması/çeşitlenmesi ve serileşmesidir. İnsanların ateşle, dumanla, posta güvercinleriyle, yaya ve atlı ulaklarla, özel elçilerle günler, aylar süren haberleşme yöntemlerinden; saniyelerle kayıtlı bildirişim tekniklerine gelinmiş; “haber” hep haber olarak kalmış, ancak iletilişi hızla değişmiştir. Bilgi çağında haberleşme artık bir tuşla gerçekleşmekte; kıtalar arası mesafeler bir düğmeye dokunmakla kapanmaktadır. Hatta dünyanın farklı bölgelerindeki insanlar, tele-konferans yoluyla ortak platformlarda buluşmakta; ticarî görüşmelerin gerçekleştiği iş yemekleri müşterek mekânlarda yenilmektedir. Bilgi Çağı, bilgi kirlenmesini de beraberinde getirmiştir. Bilhassa ondokuzuncu yüzyılda yaygınlaşma sürecine giren kitle iletişim araçları; yirminci yüzyılda başdöndürücü bir ilerleme kaydetmiştir. Gazete, basın-yayın, tv., şimdilerde bilgisayar üzerinden elektronik erişim ve benzeri araç vasıtasıyla, her türden bilgi geniş kitlelere ulaşma imkânı bulunmaktadır. Toplumsal ve evrensel rekabet, kitle iletişim araçlarının kimi odaklar lehine işletilmesine de zemin hazırlamaktadır. Haber kaynaklarını elinde bulunduran egemenler, zaman zaman sistematik olarak kamuoylarını yanıltmak

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

maksadıyla manüplasyonlara yönelmektedirler. Bu da haberleşmenin kötüye kullanılması, yahut gayr-ı ahlâkî bir biçimde istismarı anlamını taşımaktadır.

Biz bu tebliğimizde İslâm'da haberleşme konseptini oluşturan temel kavramlar ve iletişimin objektif ve ahlâkî prensipleri üzerinde duracağız.

II.

Haber ve Haberleşme insan türünün zaman içinde keşfettiği bir fenomen değildir; insanın sonradan kazandığı bir sıfat, bir yeti hiç değildir. “Haber’in tarih öncesi, tarihi de denilebilir, insanla başlar. Tarih öncesinin yegane bildirim kaynağı olan ilâhî kitaplara bakıldığı zaman, insanın yaratılışını konu edinen fıkraların haber ve haberleşmenin tarih öncesine de ışık tuttuğu görülür. Kur’ân-ı Kerîm’de âdem’in ve insanın varediliş aşamaları en ince detaylarına kadar anlatılır. Ayrıca yeryüzü macerasından önceki/zaman öncesi süreç ve gelişmeler de kaba hatlarıyla hikâye edilir. İşte bu anlatı ve hikâyelerden birisi, bir karşılıklı söyleşi sahnesidir. Taraflarının Rab/Allah, Melekler ve Âdem olduğu bu söyleşi, şöyle cereyan etmektedir:

“Rab : Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.

Melekler: Orada fesat çıkaracak ve kanlar dökecek kimseler mi yaratacaksın? Biz sana hamdederek, noksan sıfatlardan seni tenzih, kemâl sıfatlarıyla da tavsif edip duruyoruz.

Rab: Sizin bilmediğiniz şeyleri, şüphesiz ben daha iyi bilirim.

Rab (bütün isimleri (esmâ) Âdem’e öğretmiş, sonra onları Meleklerle göstererek): “eğer sözünüzde doğruysanız (sadiq), bunların isimlerini bana bildirin (enbiûni).”

Melekler: Seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz en iyi bilen, Hakîm olan ancak sensin.

Rab: Ey Âdem! Bunların isimlerini Meleklerle bildir (enbi’hum). (Âdem isimleri onlara bildirince)

Rab: Ben size, göklerin ve yerin sırlarını muhakkak daha iyi bildiğimi, sizin açıklamış ve gizlemiş olduğunuz şeyleri de daha iyi bildiğimi söylemedim mi?”

Kur’ân’da (Bakara, 2/30-33) yer alan bu söyleşi tasvirinin mahiyeti hakkında beşerin bilgi imkânları oldukça sınırlıdır. Bunu insanlar kendi muhâvere alışkanlıklarına kıyasla zihinlerinde canlandırabilecekleri gibi; varlıkların doğasındaki yetileri ve yaratılışlarındaki hikmetleri yansıtan ilâhî bir anlatı olarak da görebilirler. Her iki durumda da dikkatten kaçmayacak olan husus, söyleşide geçen anahtar kelimelerdir. “Halife”, “İlim”, “Esmâ”, “İnbâ” kelimeleri, söyleşinin içeriğini ve mesajını belirlemektedir. Allah’ın zaman ve mekânla kayıtlı (yeryüzü) olarak varedeceğini söylediği Âdem’in sıfatı “halife” olmak; bu sıfa-

tın gerekçesi “ilim sahibi” olmak; ilminin nesnesi olarak “esmâ”yı tanımak, bilmek; ve son olarak bu esmâyı “inbâ”, yani bildirmek.

İslâm’ın erken devirlerinden itibaren Kur’an tefsiriyle meşgul olanlar, bu söyleşide geçen anahtar kelimelerin mahiyeti konusunda yüzlerce görüş beyan etmişlerdir. Bu konuda o kadar çok şey söylenmiştir ki, kimi tefsir çeşitlerinde bu söylencelerin çeşitliliği ve renkliliği, söyleşi’nin iletmek istediği mesajı bütünüyle gölgelemiştir. Dolayısıyla tefsir kaynaklarındaki yorumlara dalmak, çoğu zaman okuyucuyu esas anlatıdan uzaklaştırıp, anlatıya dair anlatılarla başa çıkmak yükümlülüğüyle karşı karşıya getirebilmektedir.

Bu hikâyede hakkında konuşulan, dolayısıyla konuşmanın konusu olan Âdem’dir. Ona çeşitli nitelikler atfedilmektedir. Ondan halife diye bahsedilmekte, ona bilgi yüklenmekte -demek ki, bilgi yüklenebilecek donanımda inşa edilmiştir- Esmâ/isimler (varlıkların nitelikleri, sıfatları) belletilip, kendisinden onları başkalarına bildirmesi istenmektedir. O da bunu yapmaktadır. Bütün bunların hangi süreçlerde ve nasıl gerçekleştiği ise tasrih edilmemektedir. Ama gerçek şu ki Âdem, tarihe/yer yüzüne hazırlanmaktadır. Âdem’in “hilafet” sıfatı oluşsal/vücudî bir sıfattır; ancak onun “bilme/ilim” ve “bildirimde bulunma/inbâ” niteliği, bilişsel/epistemik birer vasıftır. Bilme’nin ve bildirim’in konusu ise “esmâ/isimler”dir. Esmâ aslında, varlığı betimleyip, tanımlayan lâfız ve anlamlarıyla birlikte Lisân/Dil’dir. Şu halde bilmek ve bildirimde bulunmak Dil/lügat ile gerçekleşen bir edimdir. Dil’in ne olduğu veya nelerden ibaret olduğu ve nasıl oluştuğu ise tarih boyunca insanlığı meşgul eden en ciddi konulardan birisidir (Rûm, 30/22).

Dil bilimcilerin ve antropologların araştırmalarından sarf-ı nazar edilerek, yine Kur’an’a bakılacak olursa, orada Allah’ın “İnsan” türüne “esmâ”nın dışında öğrettikleri cümlesinden olarak “Beyan” (Rahman, 55/2) ve “Kalem kullanma”nın (Alâk, 96/4) zikredildiği görülür. Bu iki husus, insanı diğer yaratıklardan ayıran çok önemli birer özelliktir. Her varlık türünün kendi aralarında iletişim kurdukları ve haberleştikleri kadim zamanlardan beri bilinen ve bugün deneysel olarak da ispatlanan hususlardandır. Hatta ilâhî kitaplar da dahil olmak üzere, çeşitli edebî yazınlarda hayvan türlerinin, bitki türlerinin, dahası cemâdat denilen cansız varlıkların dahi bildirişimlerine dair örnek metinler mevcuttur. Kur’an’da Süleyman peygamberle ilgili bölümlerde bunun en çarpıcı örneklerini görmek mümkündür:

“- Süleyman Davud’a varis olmuş ve demişti ki: ‘Ey insanlar! Bize kuşların dili öğretildi ve herşey verildi. İşte bu apaçık bir lütuftur.’

- Süleyman için cinlerden, insanlardan ve kuşlardan bir ordu toplanmıştı; hepsi düzenli bir şekilde sevk ve idare ediliyordu.

- Nihayet karıncalar vadisine geldikleri zaman, bir karınca şöyle demişti: ‘Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; Süleyman ve askerleri, farkına varmadan sizi ezmesin.’
- Süleyman, karıncanın sözüne tebessüm etmiş ve demişti ki: ‘Rabbim! Bana ve anama babama verdiğin nimetine şükretmemi ve hoşnud olacağın işi yapmamı bana kolaylaştır ve beni rahmetinle iyi kulların arasına sok.’
- Süleyman kuşları araştırıp şöyle demişti: ‘Hüdhüd’ü neden göremiyorum; yoksa kayıplara mı karıştı? Ona şiddetle azab edeceğim; yahut keseceğim; yahutta o bana açık bir delil getirmelidir.’
- Çok geçmeden Hüdhüd gelmiş ve demişti ki: ‘Senin bilmediğin birşeyi öğrendim ve sana Sebâ’dan gerçek bir haber (nebe) getirdim. Ben orada bir kadını, Sebâ halkına hükümdarlık eder buldum. Bu kadına herşey verilmiş; onun bir de büyük tahtı var. Şu da var ki, kadının ve kavminin Allah’ı bırakıp güneşe secde ettiklerini de gördüm. Şeytan, onların göklerde ve yerde bulunan gizlilikleri ortaya çıkaran ve gizlediğinizi de açığa vurduğunuzu da bilen Allah’a ibadet etmemeleri için, onlara amellerini süslemiş ve doğru yoldan onları saptırmıştır. Bu yüzden de doğru yolu bulamazlar. Büyük arşın Rabbı olan Allah’tan başka ilah yoktur.’
- Süleyman da demişti ki: ‘Doğru mu söylüyorsun, yoksa yalancılardan mısın, göreceğiz. Bu mektubumu götür ve onlara at; sonra onlardan biraz ayrıl da bak, neye başvuracaklar.’
- Nitekim kadın şöyle demişti: ‘Ey ileri gelenler! Bana çok önemli bir mektup atıldı. Bu mektup, Süleyman’dan gelmekte ve Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla başlayıp, bana karşı büyükmeyin ve bana teslim olarak gelin, diye yazmaktadır’...” (Neml, 27/16-31)

Süleyman peygamber’in kuşların dili’ni yahut Elmalı’nın deyişiyle “kuşların mantığı”nı anlaması (*Hak Dini*, 5/3664-5) ve kuşların akıl ve nutk edebilmele-ri, ister Zemahşeri ve Razi gibi müfessirlerin işaret ettikleri üzere, Allah’ın o zamanda kuşlara ve Süleyman peygambere lütfettiği bir ayrıcalık olarak yorumlansın (*Keşşaf*, 3/136; Razi, 12/187); isterse Meraği ve benzeri çağdaş tefsircilerin “kuş ve karınca gibi hayvanların seslerine aşinalıkla onların meramını anlama” tarzında (*Tefsir*, 19/127) açıklansın; yani ister hakiki ister metaforik olarak yorumlansın, bu hikâyede ima edilen husus, varlıkların kendi türleri arasında, hatta çeşitli cinsler arasında bir iletişim ve haberleşmenin olduğu/olabileceği tasavvurudur. Demîri’nin belirttiğine göre Hüdhüd’ün bir lakabının da “Ebu’l-haber/Haberci” olması calib-i dikkattir (*Hayevân*, 2/391). Bu bağlamda Karıncalar’ın posta ve haberleşmeleri konusunda Elmalı’nın ilginç yorum ve aktarımlarına işaret etmeden geçilmemelidir.

Varlıkların haberleşmelerine dair anlatılar yalnızca ilâhî kitaplarda yer alma-

miş; zaman içerisinde çeşitli dinî ve din dışı edebî türlere de yansımıştır. Bunlara İbn-i Sina ve Ahmed Gazzâlî'nin *Risâletü't-tayr/tuyûr* adlı eserleri ile Ferîdüddin Attar'ın *Mantıku't-tayr*'ından (*Sembolik Hikâyeler*, İnsan y., İstanbul-1997); Şehbenderzâde'nin *A'mâk-ı Hayal*'indeki karıncalar hikâyesine kadar pek çok örnek verilebilir.¹ Ancak bizim Kur'an'daki bu hikâyeye yer verişimizin nedeni, hikâyenin kendisini ve türünü tartışma konusu yapmak değildir. Maksadımız bütün varlık aleminin kendi doğalarına uygun bir iletişim içerisinde olduğu, fakat "Beyan" ve "Kalem" ile haberleşmenin İnsan'a özgü bir nitelik olduğudur. İnsanın beyanı'nı gerçekleştirmesindeki en önemli öğeler ise Kelâm/konuşma ve Kıraat/okuma'dır. Kur'an'ın Beyan konusundaki âyet ve açıklamalarından anlaşıldığına göre, Beyan bir "göstergeler bütünüdür." Ve insan bütün göstergeleri kullanarak bildirimde bulunma yetisine sahiptir. Bu yeti insana üç zamanda (geçmiş, şimdi ve gelecek) haberleşme gibi olağanüstü bir imkân sunmaktadır.

Tekrar Bakara sûresindeki söyleşiye dönülecek olursa, orada en çok tekrarlanan kelimelerden birisinin "inbâ/bildirmek" kelimesi olduğu görülür. Allah, meleklerle çağrıda bulunarak "enbiûni/bildirin bana" diyor; melekler buna muktedir olamıyorlar. Sonra Âdem'e yönelerek "enbi'hum/bildir onlara" diyor; Âdem "enbeehum/onlara bildirince" Rab teâla, meleklerle nihai sözünü söylüyor. Bu diyalogun ardından gelen âyetler grubunda Allah'ın meleklerden Âdeme secde etmelerini istediği, meleklerin bu isteği yerine getirdiği, ancak Şeytan'ın itiraz ettiği belirtiliyor (Bakara, 2/34). Buradan anlaşılıyor ki, Âdem'i saygıdeğer kılan şey, onun bilme ve bildirimde bulunabilme yetisidir.

N-b-e kökünden türeyen kelimeler Kur'an'da çok tekrarlanan kelimelerdir. "Nebbee" vezni 46 defa; "Enbee" ise 4 defa; "İstenbee/haber talep etti" bir defa; "Nebbe" ismi 17 defa tekil olarak, 11 kez de çoğul olarak geçmektedir (Macdonald, D.B, "Kıssa" M.E.B. İ.A, 6/771).

Haberciler/Elçiler

Kur'an-ı Kerim'de 78. surenin de adı olan "en-Nebe", Rağib-ı İsfahani'nin belirttiği üzere büyük faydalar taşıyan; bilgi yahut zann-ı galip hasıl eden haber demektir (*Müfredat*, s. 481) Yine Rağib'a göre bir Haber'in "Nebe" olabilmesi için mutlaka yalan'dan beri olması gerekir (A.g.e, s. 481). Bu tür haberleri bildirene ise İslâmî literatürde "Nebî" denilmektedir. Nebî, haberci mânasına gel-

¹ İnsanla hayvanlar arasındaki diyaloglar konusunda şu çalışmalara bakılabilir. İhvanu's-safa, *Dispute between man and the Animals*, trc. J. Platts, London-1896; Goodman, L., *The case of the animals versus before the king of the jinn*, Boston-1980.

mektedir. Aralarında fark bulunmakla beraber çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanılan “Rasûl” de “Elçi” yani “haber getiren” anlamını taşımaktadır. Hz. Âdem’den Muhammed’e (a.s) kadar geçen tarih kesitini “Kutlu Haberciler/Elçiler” çağı olarak kabul etmek yanlış olmaz. Bu süre zarfında Nebiler, insanlığa gayb haberlerini (Âl-i İmran, 3/44); şehirlerin haberlerini (Araf, 7/101); öncekilerin haberlerini (Taha, 20/99); rasullerin haberlerini (Hûd, 11/120) getirmişlerdir. Onlar geçmişin ve geleceğin, dünyanın ve âhiretin; iyinin ve kötünün haberini taşımışlardır toplumlarına ve insanlığa. Kur’ân-ı Kerîm’e bakıldığı zaman bu haberlerin her çeşidine dair örnekler görmek mümkündür. İşte insanın yeryüzü serüvenindeki ilk ve en dramatik olaylardan birinin haberi:

“Onlara Âdem’in iki oğluyla ilgili haberi gerçeğiyle oku: Hani her ikisi de bir kurban takdim etmişlerdi de, birinin kurbanı kabul edilmiş, diğerinin ki kabul edilmemişti. (Kurbanı kabul edilmeyen):

- ‘Seni mutlaka öldüreceğim’ demişti. Öteki ise;
- ‘Allah yalnız müttakilerden kabul eder. Sen beni öldürmek için elini kullansan, ben seni öldürmek için elimi kaldırmam. Çünkü ben Âlemlerin Rabbi Allah’tan korkarım. Tercihim senin hem benim günahımı, hem de kendi günahını yüklenmiş olarak gitmen ve cehennem ehlinde olmandır. Zalimlerin cezası budur’ diye karşılık vermişti.
- Nefsi kardeşini öldürmeye kani olmuş ve onu öldürmüştü; böylece hüsrana uğrayanlardan olmuştu.
- Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyeyen bir karga göndermişti. (Bunun üzerine): ‘yazıklar olsun bana! Ben şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömüp gizlemekten acizim ha!’ dedi ve pişman olanlardan oldu.” (Mâide 5/27-31)

Habil ve Kabil hikâyesi, Eski ve Yeni Ahid’de tafsilatıyla aktarılmıştır. Bu hikâye İsrailî kaynaklardan beslenerek çok çeşitli anlatılar şeklinde İslâmî literatürde de yer almıştır. Habil ve Kabil olayı, Sümer ve İbrani mitosları arasında farklı temalarla geçmektedir. Meselâ Sümer mitolojisinde “Dumuzi ile Enkimdu Mitosu” olarak gözükrken, İbrani mitolojisinde Kain ile Habil öyküsü şeklinde anlatılmaktadır (Hooke, S.H, *Orta Doğu Mitolojisi*, İmge,1995, s. 36, 143-156). Bütün bu kaynaklarda olayın gerçeği ile sahtesi, doğrusu ile yanlış, hakikati ile efsanesi birbirine karışmıştır. Kur’an’daki anlatıda dikkati çeken bir nokta “Onlara Âdem’in iki oğluyla ilgili haberi gerçeğiyle oku...” denilmesidir. Burada geçen “bi’l-hakki” kelimesi, Zemahşerî (*Keşşaf*, 1/333) ve Razi’nin (Razî, 6/210) de belirttiği gibi haberlerin doğru ve gerçek olanını apokrif/uydurma ve efsane olanından ayırmak için kullanılmıştır. Nitekim Elmalılı âyetin tefsirinde Âdem’in iki oğlunun kimler oldukları konusuna değinirken şu kıymetli değerlendirmeyi yapmaktadır: “Herhalde dikkat edilmek lâzım gelir ki, kassa-

dan istifade için eşhasın tayini hüviyyetleri lazım olmadığından alel'itlak 'ibney âdem' buyurulmuş, 'bi'l-hakkı' kaydıyla de efsanelere değil, zati vakanın haki-katine celbi dikkat edilmiştir. Çünkü Kabil ve Habil kıssası namıyla de acaib-ü garaib birçok şeyler söylenmiştir. Yani bu kıssa bir vakıadır..." (*Hak Dini*, 3/1653)

Kur'an gerçek tarihi vakıalar olarak kutlu elçilerin kendi haberlerini de aktarır (Hûd, 11/120). Nûh'un haberi elçiler çağının en müthiş haberlerinden birini teşkil eder (Tevbe, 9/70; Yunus, 10/71; Hûd, 11/25-48; Nûh, 71/1-28). Bu öylesine dramatik bir vakıadır ki, sadece kutsal kitaplardaki anlatılarla sınırlı kalmamış, Tufan mitosu olarak Sümer'den itibaren Babilonya ve İbrani mitolojilerinde de yer almıştır (Hook, a. g. e, s. 15, 31, 156). O insanlığın yeniden doğuşunu simgeler.

İbrahim'in haberi, insanlık tarihinde bir başka dönüm noktasını bildirir (Şuarâ, 26/69; İbrahim, 14/9). İbrahim ve oğullarının başından geçenler, insan bilincindeki akıl devrimine işaret eder.

Elçiler çağında hukuk ve norm devrimini temsil eden Mûsa'nın ve İsrailoğullarının hikayesi, tarihin en çetrefil yaşam ve varlık mücadelesinin örneğidir:

"Tâ. Sîn. Mîm. Bunlar, apaçık Kitab'ın âyetleridir. Mûsa ve Firavun'un haberlerinin gerçeğini/gerçek haberlerini sana okuyacağız; Firavun ülkeye hakim olmuş ve halkını firkalara ayırmıştı. Onlardan bir grubunu oğullarını boğazlayarak, kadınlarını ise sağ bırakarak zayıflatıyordu. O, bozgunculardan biriydi" (Kasas, 28/3).

Haberler/ Kasas

Mûsa ve Firavun'un gerçek haberlerinin tafsilatıyla anlatıldığı Kur'an surelerinden birisinin adı "el-Kasas"tır. Kur'an'da anlatılar/haberler babında kullanılan kelimelerden birisi olan "kıssa/kasas" çeşitli türevleriyle 26 yerde geçer. Kelime'nin sözlük anlamı; "birşeyin izini takib ederek, arkasına düşmek demektir." Buradan hareketle Türkçemizde "ayıtmak" veya "ayırtmak" denilen takibe şayan bir haberi naklü hikaye etmek manasına gelir (Elmalılı, 4/2846). Şu âyetler Kur'an'da kissanın tabiatı hakkında fikir verecek niteliktedir:

- "İşte (İsa hakkında) bu anlatılanlar, gerçek kıssalardır..." (Al-i İmran, 3/62)
- "Onların haberlerini sana dosdoğru anlatacağız: onlar, Rablarına iman etmiş gençlerdi; biz de onların hidayetlerini artırmıştık." (Kehf, 18/13)
- "Senden önce de peygamberler göndermiştik. Bunlardan bir kısmının kıssalarını sana anlattık; bir kısmının kıssalarını da sana anlatmadık..." (Ğafir, 40/78)
- "İşte sana haberlerini anlatmakta olduğumuz şehirler; onlara da pey-

gamberleri apaçık deliller getirmişlerdi...” (Araf, 7/101)

Bu âyetlerde geçen “el-kasas” yahut “kıssa etme”, apokrif/uydurma, fiktif/hayali, kurgusal, yalan yanlış değil, geçmişte yaşanmış, gerçek/tarihi olaylar anlamına gelmektedir.

- “O sırada kadınlardan birisi, utana utana yürüyerek ona gelmiş ve şöyle demişti: ‘Babam sana, hayvanlarımızı sulamanın ücretini ödemek için seni çağırıyor’. Mûsa gelip de ona başından geçenleri anlatınca, adam demişti ki: ‘Korkma; zalim kavimden kurtuldun’” (Kasas, 28/25).

Burada ise, bir kişinin kendi başından geçen olayları aktarması anlamına gelmektedir.

- “Onlara âyetlerimizi verdiğimiz kimsenin haberini de oku. Bu kimse kendisini onlardan sıyrıp çıkarmış, bunun üzerine şeytan da onu peşine takmış ve böylece azgınlardan olmuştu. Eğer dileseydik o âyetlerle onu yükseltirdik. Fakat o dünyaya meyletmiş, heva ve hevesine kapılmıştı. Tıpkı köpek gibi; üzerine varsan da dilini çıkarıp solur, onu bıraksan da dilini çıkarıp solur. İşte âyetlerimizi yalanlayan kimselerin durumu budur. Bu kıssayı anlat, belki düşünüp ibret alırlar.” (Araf, 7/175-6)

Burada hikmetli bir anlatı manasındadır.

- “Biz bu Kur’an’ı sana vahyetmekle, kıssaların en güzelini anlatmış oluyoruz; halbuki sen, önceden, bunlardan tamamiyle habersizdin”. (Yusuf, 12/3)

Yusuf ve kardeşlerinin yaşadıkları bir aile trajedisi çerçevesinde nübüvvet mücadelesi tarihinden bir sahifenin nasıl ortaya çıkıp, geliştiğini yansıtır. Burada kıssa formatında haberin Kur’an tarafından nasıl sunulduğunun da en güzel bir örneğini görmek mümkündür. Seyyid Kutub’un konuyla ilgili değerlendirmesi Kur’an’ın edebî tasvirine dair yapılan mükemmel yorumlardan birisidir:

“...Kıssa’da Yusuf’un şahsiyeti başrolü temsil ediyor. Onun hayatı, bütün yönleri ve her safhasıyla gözler önüne seriliyor. Böylece Yusuf’un şahsiyetiyle alâkalı meseleler üzerinde inceden inceye duruluyor. Onun karşılaştığı müşkilat ve imtihan çeşitlerine temas edilmekte, bu imtihanların asıl itibarıyla muhtelif yönlerinin bulunduğu belirtilmektedir. Sıkıntı ve müşkilâtlarla imtihan; refah ve saadetle imtihan... Şehvet tuzağına düşürülmek tehlikesiyle imtihan; vezirlik ve saltanatla imtihan... Ve bir beşer olarak, çeşitli durumlar ve muhtelif şahsiyetler karşısındaki beşeri hisleri ve beşeri duygularıyla imtihan...”

“Kıssada, bir yandan baş rolü teşkil eden şahsiyet anlatılırken diğer yandan ikinci derecede yer işgal eden şahsiyetlere de temas ediliyor. Hadiseler tasvir edilirken, onlara da, yerine göre aydınlık veya gölgelikte, yakından veya uzaktan gözükebilecek mütenasip mevkilerde yer veriliyor. Kıssa, insan ruhunu gerçek yönleriyle canlandırırken muhtelif örnekler vermektedir. Babalık şefkati

içinde hasret duygusuyla bağı yanan ve emin peygamberler zincirinin bir halkasını teşkil eden Yakub'lar... Yusuf'un, kendilerini en korkunç kin ve ihtiraslara kaptırarak en çirkin hilelere başvuran kardeşleri... Bunların içinde, kıssanın her merhalesinde nezih ve mümtaz şahsiyetiyle dikkati çeken bir kişi hariç, diğerlerinin işledikleri cürümlerin acı sonucuyla yüzyüze gelirken geçirdikleri korku, heyecan ve zaafı... Dışılığının tahrik edici bütün unsur ve arzularını harekete geçiren vezir karısı... Bu kadının şahsında yaşadığı hayatın özelliklerine uygun hareketlerle birlikte müşahede edilen o günkü Mısır cahiliyeti ve kral saraylarındaki ictimai hayat nizamı... Cahiliyyet devri Mısır'ındaki yüksek tabakaya mensup kadınların hali ve bu halleriyle o günkü yaşayışa ışık tutmuş olmaları... Bu hallerinden olarak vezirin karısı ve Yusuf hakkında söyledikleri sözler, Yusuf'u baştan çıkarmaya çalışmaları, vezirin karısının Yusuf'u bu kadınlar huzurunda tehdit edişi, sarayda çevrilen entrika ve dolapların Yusuf'un zindanında bilhassa kendini göstermesi... Üzerinde yüksek tabakanın gölgesi ve o günkü yaşayışın tesirleri müşahede edilen vezir... Bu vezirin mezkur tesirler altında Yusuf'a karşı işlediği cürüm... Kıssanın cereyan eden hadiseleri arasında vezir gibi bir an için görünüp sonra aydınlık sahalardan uzaklaşarak gölgeliklerin kesafetinde kaybolan Hükümdar...

“Kıssa anlatılırken, gelişip olgunlaşan her gerçek hadisenin, her şahsiyetin, iyi veya kötü her vakanın üzerinde durularak hakkı verilmektedir...Kıssa, bütün yönleriyle doğruyu ve gerçeği dile getirirken, ne beşerden vaki olan kötü hareketleri ihmal ediyor, ne de Batı cahiliyyetinin gerçekleri söylemek adına yaptıkları gibi bu kötülükleri çamur bataklığı şeklinde gösteriyor...” (*Fi zilâli'l-Kur'an*, 8/318-9).

Kıssa'nın İslâmî literatürdeki gelişimine dair kapsamlı bir tahlili Macdonald'ın İslâm Ansiklopedisi'ndeki ilgili maddesinde görmek mümkündür. Hadis kaynaklarındaki kullanım örnekleri daha çok kelimenin sözlük anlamına yakın dururken, Kelime'nin İspanyol Arapçasında “tarih” anlamında kullanılıyor olması cailib-i dikkatir. İslâm tarihinin erken devirlerinden itibaren kıssa ve kıssacılığın popüler bir durum kazandığı bilinmektedir. Büyük dilci el-Kisâi (189) ile es-Saâlibî'nin (ö. 427/1035-6) *Kıssasü'l-enbiyâ* ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö.211) *Kitabu kıssati'l-Ka'be* isimli eserleri olduğu bilinmektedir. Kendisi de İslâm kültürünün rakipsiz kıssacılarından olan İbnu'l-Cevzi'nin (ö. 597) *Kitabu'l-kussas* adlı eseri daha çok kıssacılık geleneğine dair haberleri içermektedir (İbn Nedim, *Fihrist*, s. 59; Macdonald, agm). Peygamberlerin ve dinî şahsiyetlerin yaşantıları ile ilgili tarihî bilgiler içeren bir eser ismi olarak ise Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kıssasü'l-enbiyâ ve tevârihu'l-hulefa* isimli eseri zikredilebilir.

Kıssa, Hz. Peygamber'in anlatım teknikleri içerisinde çok önemli bir yer tut-

maktadır. *el-Kasas fi'l-hadis en-nebevi* adlı çalışmasında Muhammed b. Hasan ez-Zir (Riyad 1985) klasik hadis kaynaklarının bu tür anlatılara nasıl yer verdiğini örnekleriyle göstermiştir. Meselâ Buhârî: “Bedir savaşı kıssası”; “Necranlıların kıssası”; “Ukl ve Ureyne kıssası”; “Ye’cuc ve Me’cuc kıssası” şeklinde bab başlıkları kullanırken; Müslim: “Cessase kıssası”; “Ashab-ı uhud, sihirbaz, rahib ve küçük çocuğun kıssası” şeklinde kullanılmaktadır. Zir, Tirmizî’nin ve Ebû Davud’un bu kelimeyi daha çok ve anlaşılır biçimde kullandıklarının da örneklerini vermektedir. Hz. Peygamber’in kıssalarını “Kişisel tecrübelerine dayanan kıssalar”; “Temsili kıssalar”; “Tarihî kıssalar” ki, burada daha çok peygamberlere ve geçmiş ümmetlere dair haberler anlatılmaktadır; “Gelecek kıssaları”; “Âhirete dair kıssalar” ve “Muhtelif kıssalar” şeklinde altı kısma ayırarak incelemektedir (*el-Kasas fi'l-hadis en-nebevi*, s. 72-74; 486-499).

Esâtîr/Efsane/Masal/Mitoloji

Kur’an’ın “haber” semantiği içerisinde kendisine yer verilen kelimelerden birisi de “esâtîr” kelimesidir. Kur’an’da geçtiği dokuz yerde hep “esâtîru’l-evvelîn”; yani “öncekilerin hikâyeleri/masalları” şeklinde kullanılmıştır. Bu nitelme müşriklerin Kur’an’ı ve Allah’ın indirdiklerini tasvir için kullandıkları bir ifade olarak zikredilmektedir.

- “Küfredenler: ‘Bu Kur’an Muhammed’in uydurduğu bir yalandan başka birşey değildir. Bu yalanda, ona başka kimseler de yardım ettiler’ demişler ve böylece en büyük haksızlık ve yalan ile ortaya çıkmışlardı.
- Ve yine demişlerdi ki: ‘Kur’an başkasına yazdırıp, sabah akşam kendisine okunan evvelkilerin masallarındır.’” (Furkan, 25/4-5)
- “Şurası bir gerçek ki, biz ve daha önce de atalarımız, bununla tehdit olunmuştuk. Oysa bu, şüphesiz, evvelkilerin masallarından başka bir şey değildir.
- De ki: ‘Yeryüzünde bir yürüyün ve suçluların akıbetinin nasıl olduğuna bir bakın.’” (Neml, 27/68-69)

“Esâtîr” sözlükte “el-ebâtîl ve et-türrehât”; yani “saçma sapan; asılsız astarsız şey” olarak ifade ediliyor. Rağib, bu kelimenin Müberrid’den naklen; “uhdûse ve ahâdis” gibi, “ustûre”nin çoğulu olduğunu söyler ve “yalan yanlış yazılı mevkute” anlamına geldiğini belirtir (*Müfredat*, s. 232). Hiç kuşkusuz bu konuda en ince tahlil ve değerlendirmeyi Hamdi Yazır yapmıştır. Kelimenin haber semantiği içerisindeki yerini şu nefis beyanıyla ortaya koymuştur:

“Esâtîr; s-t-r’den me’huz bir sığa-i cemi’dir ki, müfredi üstur ve usture veya estur, esture veya estara’dır. Yahud s-t-r’nın cemi sûtûr, sûtûr’un cemi estâr, estar’ın cemi de esâtîr’dir. Bunun kendi lafzından müfredi olmıyan abâdîd ve şematât gibi bir ism-i cemi’ olduğu da söylenmiştir. Fahrüddin Razi der ki ‘Cum-

hur *esâtîru'l-evvelîn*'i '*mâ satarahu'l-evvelûn*' yani; 'evvelkilerin yazdıkları şeyler' diye tefsir etmişlerdir. İbn Abbas '*esâtîru'l-evvelîn*'in manası; '*ahâdîsu'l-evvelîn elletî kânû yasturûnehâ ey yektubûnehâ*' demiştir ki; 'evvelkilerin *tastîr* eder, yani yazar oldukları sözleri' demektir. Bazıları *esâtîr* türrehât; yani hurâfat ve ebâtîl, uydurma, saçma, masal, demek olduğunu söylemişlerdir. Fakat bu tefsir değil, manadır. *Esâtîr*, türrehât olduğu için değil, evvelkilerin *esâtîr*'i Rüstem ve İsfendiyar hikayeleri gibi faidesiz kelimeler olduğu içindir ki '*esâtîru'l-evvelîn*' türrehât ile tefsir olunmuştur. Demek ki, evvela *esâtîr* kelimesinin asıl mefhumu: 'tastîr edilmiş, yazılmış, mastûrât' demektir. Bunun bir *hurâfe* olup olmaması ise kelimenin medlülülü değildir. Esas itibarıyla yazılmış olan bir şeyin tespit ve ihbarı matlûb bir ehemmiyeti haiz olması lazım gelir.

"Şu nokta şayan-ı ihtardır ki: *esâtîr*'in müfredi olarak zikredilen *üstûr*, *üstûre*, *estur*, *estire*, *estare* kelimelerinin Yunanca *isturya* kelimesiyle alakadar olduğu zahirdir. Frenkler de buna *istubar/histoire* demişlerdir. Biz de bugün bunu *tarih* diye terceme ediyoruz. Binaenaleyh *esâtîr*'in asıl manası bugünkü tabirimize *tevârih* demektir. Anlaşıyor ki Arapça'da *üstûre*, *estire* gibi müfredlerin istimali nadirdir. Umumiyyetle *esâtîr* kullanılmış ve bunun için cemiiyeti takdiri gösterilmiştir. Ve kelimenin ucme'den muarreb olduğu da tasrih edilmemiştir. Yani, *esâtîr* Arabidir. Fakat *usture*'nin Arabi olup olmadığı cayı nazardır. *Üstûre* Yunanca 'halis haber ve istihbar' diye tarif edilen *isturya*'nın aynı değilse herhalde ikisi müşterek bir asla racidir. Netekim Faris'de muhkem demek olan *üstuvâr* kelimesi de bu asla dahildir. Hasılı *esâtîr*, Frenklerin *istuvâr* dedikleridir. Bu da bugün *tarih* diye terceme edildiğine göre *esâtîr-i evvelîn* eskilerin tarihi, tarih-i kadîm demek olur. Ancak bunda tarih kelimesinin ifade ettiği *ta'yin-i vakit* manası olmayarak alelîtlak *mazi*, evvel zaman manası vardır. *Zira ta'yin-i vakit manasıyla tarih*, İslâmî bir kelimedir. Ve Frenklerin *istubar* kelimesinde de esasen bu mana yoktur. Ve demek ki *esâtîr-i evvelîn* tabiri dahi kelimelerin manasına nazaran türrehât, hurâfat demek değildir. Fakat *esâtîr* içinde birçok efsaneler bulunduğundan ve daha doğrusu *esâtîr-i evvelîn* efsane halinde kaldığından türrehât ve hurâfat mefhumları *esâtîr-i evvelîn* tabirinin bir lazımı olmuş ve bunun muhaffefi olarak *esâtîr* kelimesi de Araplarca hurâfât'tan kinaye olarak kullanılmıştır. Ve bunun için *Kamus*'ta da *esâtîr*'in nizamsız kelam; yani, saçma manasına geldiği gösterilmiştir. Netekim zamanımızda da tarih-i kadîm ve hatta tarih kelimelerini vâhî, boş şeyler manasına kullananlar vardır. O tarihe karışmış, bu artık bir tarih olmuş denildiği zaman, yalan olmuş, masal olmuş, sade lafta kalmış, yahud adı, namı paydâr olmuş, iştihar etmiş manalarından her biri kastedilebilir. Bu suretle Araplarca esasen mastûrât-ı evvelîn demek olan *esâtîr-i evvelîn*, Türklerin *masal*, Yunanlıların *misus*,

Frenklerin *mit* dedikleri eski kahramanlık hikayeleri, evvel zaman efsaneleri, destanları olarak mülâhaza edilmiş ve uydurma, hurâfât manasında kullanılmıştır.

“Hal, mâziye rabt edilmeden hiçbirşey bilinmez, mâziyi hal’e rabtederek hâdisât içindeki cereyan-ı zamanı bir satr-ı mümted haline koyan tarih de şüphesiz ki bir üstüvâr olan mestûrâtın ibarettir. Bu mestûrât’ın üstüvâr olabilmesi de içinde bulunduğu vâkıâtı, mâziden tevârüs ettiği malumat ve müstehbarâtına rabtetmesiyledir. Bu vâkıât ise yalnız âfâkıyyâtın ibaret olmayıp fikriyyât ve enfüsiyyât’a, zamanın muhtevi olduğu tasavvurât ve tahayyülât’a da şamildir. Çünkü bir zamanda vaki olan bir tahayyül dahi, o zamanın vâkıâtındadır. Halbuki zaman-ı vuku’, zaman-ı tastîr’e nazaran mazi olduğu gibi, esasen sanat-ı tastîr ve kitabet de mâzî-i mütekaddime nazaran muahhardır. Binaenaleyh mastûrât, hal’i mâziye rabtederken, mastûrât-ı mütekaddime’yi takib etmek mecburiyetinde bulunduğu gibi, sanat-ı kitabet’in hudûsundan itibaren başlayan ilk mastûrât da kendine tekaddüm eden ve tastîr edilmemiş bulunan zaman-ı evvelîni lisânen ve fikren tevârüs ettiği ahbâr ve âsâr’dan ahz ederek yazmağa mecburdur. Ve bunun içindir ki evvelîn’in tarihi, evvel emirde en ziyade ağızlarda dolaşan sözler olarak satra geçmiş ve sonra da satrdan satr’a geçerken nice nice tahavvûlâta maruz olmuş bulunur. Binaenaleyh esâtîr, mastûrât, istuvâr, tarih; masal ve hurâfât demek olmadığı halde, bunların akdemi bulunan esâtîr-i evvelîn, tarih-i evvelîn, masal ve efsane ile müterâdif gibi olmuştur...” (*Hak Dini*, 3/1903-1906).

III.

İslâm kültüründe bilgi iletişiminin temel normları bütünüyle ahlâk temellidir. Kur’an-ı Kerîm’e bakıldığı zaman daha ilk insanın yaratılması hikâyesinde bildirimde bulunmanın temel bir mefhum olarak zikredildiği müşahede edilir. Hz. Âdem’i, melekler karşısında şaygın konuma yükselten hususun “isimleri” bilme ve bildirebilme yetisi olduğu, Bakara, 2/30-33 âyetlerinden anlaşılır. Kur’an’da “haber”in semantiğine bakıldığı zaman bunun haberleşmenin her yönünü kapsadığı görülür. Haberin ve haberleşmenin kavramsal çerçevesini “enba”; “kıssa”; “esatîr”; “haber”; “hadis” kelimeleri oluşturur. Bu çerçevede “sıdk”; “kızb”; “hak”; “yakîn” kelimeleri ise, haberin ve haber verenin niteliği ile ilgili temel mefhumlar olarak zikredilir. Bütün bunlardan anlaşılan haberin gerçeği ve doğruyu yansıtıyor olması; haber verenin de doğru söylüyor olmasıdır. Bu itibarla Allah’tan kullarına haberler ve buyruklar getiren haberciler, yani nebi ve râsuller en fazla “sıdk/doğruluk” ile nitelenmişlerdir. Güvenilir olmak da onların en başta gelen vasflarındandır. Kutlu haberciler geleneğinin son

halkası olan Hz. Peygamber'in en bariz vasfı da, hiç şüphesiz doğruluk ve güvenilirliktir. Onun hadislerinde yer alan temel ahlâki yönlendirmeler ise, inanmış kimselerin daima doğruluk ve dürüstlük üzere olmalarıdır. Yalandan ve yalancılıktan şiddetle sakındırmıştır. Hatta kimi sözlerinde inanmış bir insandan her türlü davranışın beklenebileceğini; fakat ondan asla yalan ve aldatmanın beklenebileceğini söylemiştir. İslâm ahlâkının temelini doğruluk, içtenlik ve hakikate ram olma teşkil etmektedir. Kur'ân-ı Kerim bu gerçeğe pek çok âyetle işaret eder. İsrâ sûresinde yer alan bir âyet, insanın haber alma vasıtaları da diyebileceğimiz göz, kulak ve kalbin her türlü tasarrufundan sorumlu olduğunu belirtir (İsrâ, 17/36).

IV.

İslâm ilim geleneğinde haberleşme ve bildirişimde bulunmanın ahlâki esaslarının muhafaza edildiği görülür. Hatta bazı ilim dallarında bu ahlâki esaslar sistematik olarak belirlenmiş ve haberleşmenin metodolojisi tespit edilmiştir. Bu ilim dallarının başında Hadis ilmi gelmektedir. Başta Hz. Peygamber olmak üzere, sahabe ve tabiinin söz ve fiillerini sonraki kuşaklara aktarmayı kendine konu edinen bu ilim dalında, son derece hassas ölçütler belirlenmiştir. Haberleri aktaran kimselerin "sika/güvenilir" ve "sadık/doğru" kimseler olmaları en başta gelen kriterdir. Kişiyi doğru bilgi edinmekten, yahut sahip olduğu bilgileri doğru muhafaza etmekten alıkoyan her türlü kusur özenle belirlenmiş ve ravilerin bu kusurlarla malul olmamaları gerektiğinin altı çizilmiştir. Hatta bu prensiplerin uygulanması neticesinde Hadis ilminin duayenlerinden sayılan Ali b. el-Medinî (ö. 234/848) gibi bir hadis otoritesi babasını; Ebû Dâvûd (ö. 275/888) gibi bir hadis üstadı ise oğlunu "yalan/yanılmak/kızb"le eleştirebilmiştir. İmam Müslim (ö. 261/874), sahih hadisleri içeren *el-Camiu's-sahih* adlı eserine yazdığı mukaddimede ne tür kimselerden haber alınacağı ve kimlerin haberine itibar edilmeyeceğine dair önemli görüş ve rivâyetlere yer vermiştir. Bu durum hadisçileri sadece hadislerin nakli konusunda değil, gündelik konularda veya ilim ehline dair bilgi aktarımında da oldukça ilkeli davranmaya zorlamıştır. Bilhassa âlimlerin terceme-i halleriyle meşgul olan zatlar gevşek tutumları sebebiyle çok katı eleştirilmiştir. Hatta bu sebeple talebelerin hocalarını kıyasıya eleştirdiklerine dair çok sayıda örneğe sahip bulunmaktayız. Beşinci asırda Endülüs'ün büyük hadisçisi İbn Abdilber (ö. 463/1070) *Câmi'u beyâni'l-ilm* adlı kitabında, insanların gündelik hayatı ve ilmî hâlleriyle ilgili olarak kimlerin haberlerine itibar edilip edilmeyeceğini detaylı biçimde ele alır. Bilhassa sekizinci hicrî asırda büyük Şafii fakihî Sübkî'nin (ö. 771/1369) *Kaide fi'l-muerrihîn* adlı çalışmasında bildirişimde bulunmanın objektif kriterlerini sıraladı-

ğı görülür (Ebû Gudde neşri, s. 6164). Buna göre tarihle/haberle uğraşan kişide bulunması gereken vasıflar şunlardır:

- Doğruluk,
- Haberi aynen/lâfzen aktarma,
- Hafızasına güvenerek değil, kayıtlara dayanarak nakletme,
- Kaynak zikretme.

Eğer bir şahıs hakkında bildirimde bulunuluyorsa, o takdirde şu kriterlere de riayet edilmesi gerekir:

- Hakkında bilgi verilen kişiyi her bakımdan tanımak,
- Maksudı en iyi biçimde yansıtan bir üslûpla bildirimde bulunmak,
- Tasvir edilen kişiyi en iyi yansıtan bir sunumda bulunmak,
- Övgü ve yergide keyfince aşırı gitmemek,
- Oldukça titiz bir biçimde tasvirde bulunmak.

Bunlar hem hadis hem de tarihçilerin uymakla yükümlü oldukları ahlâkî ve ilmî kriterlerdir. Benzeri esaslar İslâm tarihçiliğinin önemli isimlerinden İbn Hacer'in talebesi Şemseddin es-Sahâvî'nin (ö.902/1496) *el-İ'lân bi't-tevbiḥ li-men zemme't-tarih* adlı eserinde de zikredilir (Rosenthal neşri, Arapça edisyon, s. 114-138).

V.

İslâm ilim geleneğinde her hâl ve şartta hakikatin, gerçeğin teslim edilmesi ilke olarak benimsenmiştir. Bu itibarla ne kadar şöhretli olursa olsun bir ilim adamı gerçeği saklamak şöyle dursun, o konuda küçücük bir tereddüd uyandırsa, bu durum kendisini ebediyen eleştirilmeye muhatap etmiştir. Bilhassa hadis ilminde “tedlis” olarak bilinen ve haber verirken muhatabı yanıltma anlamı taşıdığı için şiddetle kınanan bir üslûp vardır ve bu yüzden nice büyük hadisçi tenkit edilmiştir. Burada altıncı hicri asrın gözde ilim adamlarından Gazzalî'nin de talebesi olan Endülüslü Ebû Bekir b. el-A'rabi'yi (ö. 543/1148) ve sekizinci asrın seçkin simalarından Hanefî Moğultay b. Kılıç'ı (ö. 762/1360) örnek verecek olursak; bu iki büyük ilim otoritesi doğrudan okumadıkları birer kitabı sanki okumuşlar gibi bir imada buldukları için sert biçimde eleştirilmişler ve bu eleştiriler biyografilerini kaleme alanlar tarafından görmezden gelinmemiştir (Zehebî, *Tezkire*, s. 1296; *Zeyl*, s.135). Bunun anlamı şudur; bırakınız hilaf-i hakikat/gerçek dışı, yalan beyanda bulunmayı; başkalarını rencide edecek iftira ve bühtanlar yaymayı, kendisine haksız kredi edinme manası taşıyabilecek asılsız bir imaya dahi, Müslüman âlimler göz yummamaya çalışmışlardır. Hadisçilerin yanında, tarihçilerin de haber aktarımı konusunda kıymetli mülâhazaları mevcuttur. Tarihçilere İslâm geleneğinin erken devirlerinde “ahbârî/haberci-

ler” denildiği dikkate alınır, onların bu konudaki değerlendirmelerinin önemi daha iyi anlaşılır. Burada Vakıdî’nin (ö. 207/822) *el-Mağazi*’sini yazarken takip ettiği müşahade metoduna; yahut Taberî’nin (ö. 310/922) dev eseri *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk* adlı kitabında haberlerin aktarımı konusunda takındığı objektif tutuma girecek değiliz. Ancak beşinci asrın yetiştirdiği İslâm kültür tarihinin hilâfsız en büyük simalarından birisi olan el-Birûnî’nin (ö. 443/1051) *Tahkîku mâ li’l-hind* isimli kitabının girişinde kaydettiği haber aktaran kimse-lerin yalan söyleme nedenlerine değinen şu sözlerine yer vermeden geçemeyeceğiz:

“Bazıları itibar ve çıkar sağlamak amacıyla yalan söyler. Mensubu olduğu için ailesini veya milletini yüceltmesi veya kazanç elde edeceği düşüncesiyle karşı aileyi veya milleti karalaması mümkündür. Her iki durumda da müteharrik güç, hırs ve nefrettir. Bir başka sınıf insan da, hizmetinde oldukları insanları sevdikleri ya da aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle nefret ettikleri için yalan söyler. Bu raviler bir önceki ravilere benzer. Çünkü onlar da kişisel önyargularla hareket etmişlerdir. Kimisi de korktuğu ya da elde edeceği bir şey olduğu için yalan söyler. Kimisinin yalan söylemesi de sırf tabiatı icabıdır. Son olarak bir insan, başkalarının söylediklerini körükörüne izlemesi nedeniyle yalan söyler...” (S. H. Nasr, *İslâmda Bilim ve Medeniyet*, s. 227).

Bu ifadeler, hakikat dışı bildirimde bulunmanın sosyal ve psikolojik nedenlerine atıfta bulunmaktadır. Bu durumun ayırında olan tarihçiler, doğru haberi doğru olmayandan ayırd edebilmek için bazı yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemleri en güzel biçimde dile getirenlerden birisi şüphesiz tüm zamanların en büyük tarih nazariyecisi İbn-i Haldun’dur (ö. 808/1405). Ona göre gerçek dışı haber şu sebeplerle ortaya çıkar:

- Fikir ve mezhep taraftarlığı; insanı tenkidi/eleştirel bakıştan alıkoymak,
- Haberi nakledenlere inanmak; kaynağı tetkik etmekten uzaklaştırır,
- Müşahade ve gözleme değil, zan ve tahmine göre bildirimde bulunmak,
- Haberin doğru olduğu vehmine kapılmak,
- Olgularla haberleri karşılaştırma yetisinden uzak olmak,
- Haber kaynaklarını güzel ve şirin göstermek için abartı ile nakilde bulunmak,
- Sosyal hayatın doğasını dikkate almamak (İbn Haldun, Togan çevirisi, I/83-84).

O, *el-Mukaddime*’sinde “temhîsu’l-ahbâr/haberlerin tertip ve tetkiki” ve “talîlu’l-vakâi’/hadiselerin nedensellik analizi” tabirleriyle, bu kabil haberlerin doğru analizindeki yönetime ışık tutar (Togan, *Tarihîte Usûl*, s. 159-160).

VI.

İslâm ilim geleneğinde, haber ve habercinin ahlâkî ve objektif niteliklerine dair İslâm hukukunda “şahidlik” müessesesi bağlamında yapılan değerlendirmeler bir yana; fıkıh usûlünde de haber mefhumu bütün boyutları ile ele alınmış ve haberin epistemolojik sonuçları oldukça rafine bir biçimde işlenmiştir. İmam Şafî’nin (ö. 204/819) *er-Risale* adlı eserinde serdettiği görüşler, konuya dair erken dönemdeki en sistematik mülâhazalar olarak sonraki nesillere intikal etmiştir. Şafî’nin, haber-i hâssa/haber-i vâhid ve haber-i amme olarak yaptığı ayrıştırma ve haber verenlerde bulunması mutlaka zorunlu olan “güvenilirlik/sika” sıfatı ile haberde aranan “sübut”; yani bildirilen şeyin gerçekleştiğine dair güvenilir bir bilgi hasıl edecek şekilde tespit edilmiş olması, fıkıh usûlündeki haber konseptinin sınırlarını belirlemektedir. Bu konuda özellikle dördüncü asrın mümtaz fakihi Ebû Bekir el-Cassas’ın (ö. 370/980) *el-Fusûl* adlı eserindeki “el-Ahbar/Haberler” bölümü âdeta bir haber nazariyesi mahiyetindedir. Beşinci asrın önemli Mu’tezilî isimlerinden Ebu’l-Hüseyn el-Basrî’nin (ö. 436/1044) *el-Mu’temed* adlı eserindeki, “el-Kelâm fi’l-ahbar” kısmı haberin felsefi, lingüistik ve epistemolojik mahiyetini konu edinmiştir. Aynı asrın Endülüslü meşhur fakihi Ebu’l-Velid el-Bacî’nin (ö. 474/1081) *İhkâmu’l-fusûl* isimli eserindeki “Babu ahkâmî’l-ahbar” başlıklı kısmı ve yine bu asırdan Ebu İshak eş-Şirâzî’nin (ö. 476/1083) *el-Lüma‘ fi usûli’l-fıkıh* adlı kitabındaki, el-Kavlu fi’l-ahbâr adlı kısım konuyla ilgili mükemmel değerlendirmeleri içermektedir. Bilhassa Şirâzî’nin güvenilir kimselerin aktardığı herhangi bir haberin, hangi şartlarda reddedileceğine dair sıraladığı maddeler, haber verenlerin iyi, doğru ve güvenilir kimseler olmasının dahi bazen bildirilen şeyi kabul için yeterli görülmediğini göstermektedir. Buna göre “Haber”:

- Aklın gereklerine ters düşerse,
- Kur’an ve Sünnetin kati esaslarına aykırı olursa,
- İttifakla kabul edilen esaslarla çatışırsa,
- Herkesin bilmesi gereken bir şeyi, sadece bir kişi bildirirse,
- Adeten büyük kitlelerin aktarması icabeden bir haberi, sadece bir kişi naklederse, reddedilir.

Bu durum İslâm fıkıh metodolojisinde haber mefhumunun sadece şekil bakımından değil, içerik ve mantık bakımından da değerlendirildiğini göstermektedir. Benzer yaklaşımı hadisçilerde de görmek mümkündür. Hatib-i Bağdadî’nin *el-Kifaye* adlı eserinde buna dair sarih açıklamalar vardır. Keza İbnu’l-Kayyim’in (ö. 751/1350) *el-Menar*’ının girişinde de aynı tavrın altı çizilir. Her ne kadar buralarda söz konusu olan dar anlamda dinî rivâyetler/haberler ise de; dile getirilen ahlâkî ilkeler gündelik haberlerin aktarımında da gözetilecek tür-

den ilkelerdir. Sekizinci hicri asır âlimlerinden Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1391) *el-Bahru'l-muhîr* isimli eserinde, el-Kelâm fi'l-ahbâr başlığı altında konuyu ele alır ve burada “yalan/kizb”i tarif ederek; onun “herhangi bir şeyi kasten veya yanlış olarak, olduğundan farklı biçimde aktarmak” olduğunu söyler. Bu yaklaşım, Müslüman âlimlerin hatayı da yalan kapsamına alarak, bildirişimde bulunurken oldukça titiz davranılması gerektiği şeklindeki anlayışlarını yansıtmaktadır.

İslâm ilim geleneğinde haber mefhumu etrafında ortaya çıkan değerlendirmeler, “Bilgi Çağında” iletişim teknolojisinin sunduğu imkânlarla yaşayan yirmi birinci yüzyıl insanına, haberleri ve haber verenleri mutlaka tahkik etmeleri gerektiğini ihtar etmektedir; yalan ve yanlış haberde bulunmak kadar, bu tür haberleri kabul ederek onlar üzerine hüküm bina etmenin de ahlâkî bir sorumluluğu bulunduğunu bildirmektedir; haberi veren kadar, alanın da vicdanî ve maneî mesuliyetinin olduğunu vurgulamaktadır. Hz. Peygamber bu gerçeğe işaretle şöyle buyuruyor: “Kişiyi, yalan olarak her duyduğunu söylemesi yeter.” (Müslim, *Mukaddime*, bab 3, (had. no: 5) I/10).